

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.22

Вереша Р. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор Академії адвокатури України, м. Київ

Синергетика суб'єктивного елементу злочину

Визначено юридичні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину в структурі суб'єктивної сторони злочину. Доведено, що суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину є досить складною для фактичного встановлення. Останнє стає можливим лише завдяки з'ясуванню психологічних ознак структури суб'єктивної сторони злочину, які зумовлюють внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчинюваного злочинного діяння, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину в кожному конкретному випадку. Зауважено, що сукупність ознак, які характеризують психологічну діяльність особи, яка вчинила злочин, становить один з елементів складу злочину, зокрема його суб'єктивну сторону. Саме через такі взаємозалежні та взаємопов'язані юридичні ознаки, як вина, мотив, мета злочину й емоційний стан суб'єкта, можна висвітлити зміст суб'єктивної сторони складу злочину. Водночас ці ознаки визначають за допомогою окремих психологічних явищ, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину. Суб'єктивна сторона складу злочину безпосередньо залежить від психічних і психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин. Аргументовано, що контролювати власну поведінку, дотримуватися морально-етичних норм і правил поведінки, адекватно сприймати зовнішній світ може лише особа з певним рівнем інтелектуально-вольових рис.

Ключові слова: свідомість; усвідомлення; передбачення; вина; психічний стан; мислення; інтелект; воля.

Постановка проблеми. У межах структури суб'єктивної сторони злочину визначають юридичні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Тобто суб'єктивна сторона злочину є такою фактичною конструкцією, без якої неможливо встановити юридичну конструкцію – суб'єктивну сторону складу злочину, що є досить складною для фактичного встановлення. Останнє стає можливим лише завдяки з'ясуванню психологічних ознак структури суб'єктивної сторони злочину, які зумовлюють внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчинюваного злочинного діяння, що визначає зміст суб'єктивної сторони складу злочину в кожному конкретному випадку [1, с. 311].

Виклад основного матеріалу. Будь-яка прикладна наука, зокрема кримінальне право, розвивається та вдосконалюється на підставі законів, принципів і методів, визначених фундаментальними науками. Особливе місце серед таких фундаментальних наук посідає психологія, яка впливає на формування кримінально-правових уявлень про певні явища. Психологічне і правове розуміння злочину та його елементів різняться між собою, крім того, як мета і завдання кожної із цих наук, а отже, наявні відмінності й у визначенні меж достатності дослідження певних явищ. Результати таких досліджень не лише матимуть теоретичне значення, а й будуть важливими для практичного застосування відповідних положень у правозастосовній практиці.

Злочину, як і будь-якій іншій поведінці, притаманні ознаки зовнішнього (фізичного) та внутрішнього (психічного) аспектів діяння особи, яка його вчинила, оскільки поведінка людини становить поєднання цих двох складових. Дослідження особливостей суб'єктивної сторони злочину засвідчує, що вона виявляє психічне ставлення суб'єкта злочину до вчинюваного суспільно небезпечного діяння. Таким чином, суб'єктивна сторона злочину охоплює внутрішній зміст суспільно небезпечного діяння, тобто саме ті процеси, які відбуваються в психіці людини в момент учинення злочину.

З огляду на це, суб'єктивна сторона складу злочину, характеризуючи суспільно небезпечне діяння з внутрішнього боку, має саме психологічний зміст. Це означає, що інші особи її не сприймають безпосередньо як явище об'єктивної реальності, на відміну від об'єктивної сторони злочину, яка становить фактичний зміст діяння, її об'єктивно сприймають особи, які є учасниками кримінального провадження.

Отже, сукупність ознак, що характеризують психологічну діяльність особи, яка вчинила злочин, становить один з елементів складу злочину, а саме його суб'єктивну сторону. Через такі взаємозалежні та взаємопов'язані юридичні ознаки, як вина, мотив, мета злочину й емоційний стан суб'єкта, можна висвітлити зміст суб'єктивної сторони складу злочину. Водночас ці ознаки визначають за допомогою окремих психологічних явищ, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину.

Суб'єктивна сторона складу злочину безпосередньо залежить від психічних і психологічних особливостей особи, яка вчинила злочин. Зокрема, контролювати власну поведінку, дотримуватися морально-етичних норм і правил поведінки, адекватно сприймати

зовнішній світ може лише особа з певним рівнем інтелектуально-вольових рис.

Психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння залежить від свідомості й волі. У КК України зазначено, що передумовою настання кримінальної відповідальності особи є її осудність, тобто здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними (ст. 19 КК України). Тому й нести відповідальність за свої діяння та відбувати покарання за вчинення злочину може лише особа з належним станом психіки. У межах учення про детермінованість поведінки особи воля та свідомість людини є головними психічними функціями, визначальними для її поведінки, базовою основою, на якій ґрунтуються положення кримінального права про осудність фізичної особи [2, с. 166–167]. З огляду на це, людина є розумною вольовою особистістю, яка усвідомлено обирає тип власної поведінки, а не біологічною істотою, що перебуває під впливом фізіологічних факторів, а отже, здатна цілком керувати власними діями.

Саме зв'язок психічного стану особи та її поведінки є вирішальним під час кваліфікації суспільно небезпечного діяння. Людська психіка є засобом сприйняття та усвідомлення різних явищ і процесів, правил поведінки, моральних норм, суспільного та державного ладу, навколишнього світу загалом. Крім того, психічні процеси допомагають досягати мети, тренувати волю, учиняти дії або виявляти бездіяльність, усвідомлювати значення власних дій (бездіяльності) під час учинення злочину, відчувати вину тощо.

Отже, актуальним є з'ясування сутності основних психологічних ознак суб'єктивної сторони злочину, які утворюють її склад. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти власне психологічну основу суб'єктивної сторони злочину, окреслити коло категорій, які належать до її змісту, визначити, як вони взаємодіють між собою.

У сучасному кримінальному праві суб'єктивна сторона злочину – це його психологічний зміст [3, с. 124]. Відображення на інтелектуально-вольовому рівні об'єктивних властивостей учинюваного злочину зумовлює наявність ознак суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції, що уможливлює визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Отже, психічна діяльність особи загалом утворює суб'єктивну сторону злочину. Саме вона відображає не лише внутрішній стан особи під час учинення злочину, а й дієвість і взаємодію інтелектуальної та вольової складових психіки людини, що в сукупності становлять єдине ціле і мають самостійний зміст, оскільки виконують різні функції.

Аналізуючи психологічні аспекти суб'єктивної сторони злочину, слід зауважити, що з позицій психології будь-який акт діяльності людини (проступок, злочин) – це сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів. Протиставлення таких категорій, як свідомість і матерія, є важливим положенням, на якому ґрунтується кримінологічне дослідження закономірностей фактичного відображення суб'єктивної сторони злочину, попри те, що цього протиставлення немає в реальній дійсності та в діяльності суб'єкта злочину [4, с. 41–42].

До психологічних понять і категорій, які становлять зміст психологічних аспектів, належать такі: свідомість (несвідоме, підсвідоме, напівсвідоме), інтелект, воля, розум, мислення. На нашу думку, категоріями, які визначають зміст психологічних аспектів суб'єктивної сторони злочину, тобто її склад, слід вважати такі елементи: свідомість, що охоплює такі ознаки, як відчуття, сприймання, мислення, інтелект, пам'ять, переживання, емоції, почуття, уява, інтуїція, потреби, самосвідомість, самооцінка й самопізнання, воля. Аналіз сутності кожної з вказаних категорій є необхідним для розуміння змісту цих ознак і встановлення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції внутрішнього ставлення особи до вчинюваного діяння.

Загалом на становлення людини, яка бере участь у соціальних і правових відносинах та виявляє свідоме ставлення до вчинків, впливають процеси діяльності та спілкування. Розвиток особи є процесом її соціалізації за допомогою внутрішніх і зовнішніх процесів, унаслідок чого формується неповторна особистість з унікальними рисами. Тому задля того, щоб бути соціально адаптованою, людина має постійно виявляти продуктивну активність, коригуючи свою поведінку, дії, вчинки.

Свідомість особи – необхідний компонент її діяльності, яка водночас не протистоїть предметній діяльності. Свідомість абстрагується від інших аспектів діяльності людини. Тому з позиції філософії визначення суб'єктивної сторони злочину передбачає здійснення процесу ідеалізації, тобто конструювання понять про об'єкти, які мають прообрази в реальному світі.

З позиції кримінального права людина є особистістю, наділеною свідомістю та волею, що здатна самостійно обирати певний варіант поведінки. Вона може керувати власними діями завдяки активній ролі свідомості та волі. Ця роль полягає в тому, що зовнішній світ людина сприймає свідомо, а отже, здатна критично ставитися до власних вчинків, сприймаючи певні правила, що встановлює суспільство, й обмеження, які воно висуває.

Таким чином, психологічні ознаки, які характеризують внутрішній стан особи, визначають через категорії свідомості та волі.

Аналізуючи сутність ознак свідомості, які утворюють структуру суб'єктивної сторони злочину, потрібно дослідити поняття свідомості в контексті психологічної науки. Тлумачення змісту цієї складової психічного ставлення дасть змогу окреслити здатність і глибину розуміння особою характеру власних учинків у співвідношенні із соціальною мораллю, соціальними установками тощо.

У межах дослідження проблем свідомості у психології розрізняють певні види та форми поведінки залежно від ступеня усвідомлення особою власних діянь. Зокрема, свідомою вважають поведінку, коли особа цілком або частково усвідомлює об'єкти ситуації та ситуацію, що склалася, загалом. Якщо ж особа розуміє не ситуацію, а лише її об'єкти, то таку поведінку вважають інтуїтивною. Водночас свідомість не можна ототожнювати із психікою особи, оскільки остання – це складніша категорія, яка охоплює не лише свідомість, а й волю, а також може залежати від особливого емоційного стану особи.

Сучасна психологічна наука визначає свідомість як функцію мозку та необхідну складову практичної діяльності людини [5, с. 314]. Також у психології побутує думка про те, що свідомість є специфічною формою відображення об'єктивної реальності; свідомість – це один зі способів, яким об'єктивна дійсність відображається у психіці людини; здатність людини пізнавати навколишній світ і саму себе за допомогою мислення та розуму, унаслідок чого формується інтелект особистості; стан психіки, за якого відбувається якісне суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності у формі суб'єктивних кваліа (від *qualia* – властивості, якості); відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе [6, с. 158]. Водночас свідомість людини – це той самий світогляд, бачення людиною навколишнього світу, сприйняття та усвідомлення самої себе та свого місця в ньому. Найбільш повним і таким, що відображає сутність розглядуваної категорії, є, на нашу думку, таке визначення: свідомість – це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється в складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей [7, с. 27].

Свідомість (як і психіка загалом) регулює поведінку: свідомість адаптує поведінку до людських потреб та умов об'єктивної реальності. Психічна діяльність особи завжди

виражає об'єктивні умови, у яких існує людина, і регулює її вчинки. Саме свідомість є особливою формою відображення буття: будучи об'єктивованою в межах певного діяння, вона одночасно слугує певним способом коригування поведінки, конкретних учинків. Дії людей завдяки свідомості мають цілеспрямований характер. Таким чином, з формуванням свідомості виникають і свідомі дії (свідома поведінка) особи.

Свідомість – це категорія, яка характеризує загальний стан психіки особи, за якого вона здатна пізнавати навколишній світ, адекватно ставитися до нього, формувати нові образи й поняття, часову картину світу, власну мету і спрямовувати діяльність на її досягнення, а також пізнавати себе. Саме завдяки свідомості людини відбувається особлива діяльність психіки: особа усвідомлює власні діяння, їх характер і можливі наслідки як для суспільства, так і для себе особисто (у випадку настання юридичної, зокрема кримінальної, відповідальності за вчинені суспільно шкідливі (небезпечні) діяння). Отже, свідомість – загальний стан психіки, а усвідомлення – це діяльність психіки особи, яка виявляється в її психічному ставленні до всього, що вона робить.

Відчуття. Першою ознакою свідомості є відчуття, тобто найпростіший психічний процес, який полягає у відображенні окремих властивостей предметів і явищ навколишнього світу, а також внутрішніх станів організму під час безпосередньої дії подразників на відповідні рецептори. Ідеться про один із важливих психічних процесів, які сигналізують про те, що відбувається в конкретний момент часу в навколишньому середовищі та організмі людини. Він надає особі можливість орієнтуватися в умовах, які її оточують, а також узгоджувати з ними власні вчинки та дії. Отже, відчуття – це один зі способів пізнання навколишнього середовища.

Сприймання. З відчуттям особи тісно пов'язана така ознака свідомості, як сприймання, яке тлумачать як послідовність фізіологічних і психічних процесів, що відбуваються від початку впливів стимулів на органи чуття до виникнення відповідних відчуттів чи образів; внутрішній психологічний процес об'єднання відчуттів у складніші психічні явища – образи в структуралізмі; пізнання складних речей і явищ, їх відображення у свідомості особи у вигляді образів. Саме під час сприймання всі відчуття синтезуються в єдине ціле й утворюють єдиний образ явища, яке сприймає особа в конкретний момент.

Мислення. Більш складною структурною ознакою свідомості є мислення. Деякі вчені увагу акцентують на те, що вичерпні

знання про внутрішні, невідчутні властивості й ознаки предметів дійсності, безпосередньо не відображені у відчуттях і сприйманні, людина одержує за допомогою мислення – вищої, абстрактної форми пізнання об'єктивної дійсності [8, с. 167]. Мислення є соціально зумовленим психічним процесом пошуку та відкриття нового узагальненого відображення дійсності, який виникає внаслідок аналізу й синтезу чуттєвого пізнання та практичної діяльності й тісно пов'язаний з висловленням власних думок. Мислення також визначають як: процес опосередкованого та узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях; психічний процес відображення об'єктивної дійсності, який є вищим шаблоном людського пізнання; вищий рівень пізнавальної активності людини, психічний процес пошуку та відкриття чогось нового, тобто пізнання дійсності шляхом узагальнення її відображення в процесі аналізу й синтезу, що виникає на основі практики та досвіду. Найточнішим, на наш погляд, є останнє визначення.

Інтелект. Категорію інтелекту (від лат. *intellectus* – розум, розумові здібності) тлумачать як сукупність розумових здібностей особи, які визначають стиль її мислення та креативність у вирішенні складних ситуацій, загальну здатність до ефективного перероблення інформації. Також інтелект визначають як здатність здійснювати процес пізнання, ефективно розв'язувати проблеми, зокрема виконуючи нове коло життєвих завдань. Поняття «інтелект» загалом охоплює всі пізнавальні здібності й процеси індивіда: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уяву.

Пам'ять. У процесі відчуття, сприймання, під час мислення особа отримує певну інформацію. Ця інформація, передусім якщо вона є важливою для особи, здебільшого нікуди не зникає – вона фіксується, закріплюється на рівні головного мозку, зберігається у вигляді образів, уявлень про певні явища об'єктивного світу, що формує індивідуальний досвід людини. Саме таке закріплення, зберігання та подальше відтворення людиною її попереднього досвіду називають пам'яттю.

Категорію «пам'ять» визначають як: процес запам'ятовування, збереження, відтворення та забування різноманітного досвіду; психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні, подальшому відтворенні та забуванні минулого досвіду, надає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини [9, с. 117–118]. Ці визначення є досить близькими за своєю сутністю і зводяться до того, що пам'ять є особливим психічним

процесом, який полягає в закріпленні, збереженні, подальшому відтворенні та забуванні минулого досвіду. Особливості пам'яті залежать від індивідуальних психофізіологічних, соціальних характеристик особи та здатні впливати на її поведінку.

Переживання. У структурі свідомості особи виокремлюють таку складову, як переживання. У психології цю категорію зазвичай розглядають у нерозривному зв'язку з емоціями та почуттями, які є формами вираження переживань. Водночас переживання – це самостійна категорія, яку тлумачать як: безпосереднє відображення суб'єктом власних станів; особливу інтегральну одиницю свідомості; будь-який емоційний стан і явище дійсності, що безпосередньо представлене у свідомості особи та є для неї подією її власного життя; найпростіше суб'єктивне явище, психічну форму відображення, яка є одним із трьох атрибутів свідомості; відчуття, що супроводжується емоціями; особливу роботу з перебудови психічного світу, спрямовану на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення рівня усвідомленості життя. Отже, переживання в загальному значенні – це особливий психічний процес, спрямований на формування емоцій і почуттів.

Переживання – це суто суб'єктивне явище, яке не існує поза психікою особи. Оскільки саме переживання впливають на формування емоцій та почуттів, вони також можуть позначатися і на здатності особи усвідомлювати характер власної діяльності й можливі наслідки.

Емоції. Тісно пов'язані з переживаннями емоції як одна з ознак свідомості особи. Емоції є специфічною формою вияву переживань і взаємодії особи з навколишнім середовищем. Емоції – це особливий психічний процес, який полягає у відображенні ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, самої себе та результатів власної діяльності. Отже, емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Почуття. Почуттями в психологічній науці вважають специфічні узагальнені переживання особи щодо ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні чи негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором; стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає їх значущість відповідно до її потреб і мотивів. Почуття – це більш складне, ніж емоції, постійне, стале ставлення особи до того, що вона пізнає і робить, до об'єкта власних потреб. Почуття визначає суб'єктивне ставлення

людини до ситуації загалом, а не лише до певного фактора об'єктивної дійсності. Саме в почуттях виявляється ставлення людини до праці, міжособистісних стосунків, подій, суспільства, інших людей, до самої себе та інших явищ навколишнього світу.

Уява. У психологічній науці уяву визначають як психічний процес створення нового у формі образу, уявлення або ідеї; відтворення в психіці людини предметів і явищ, які вона сприймала коли-небудь раніше, а також створення нових образів предметів та явищ, яких раніше вона ніколи не сприймала [10, с. 114]. Ідеться про психічний процес, який полягає у відтворенні особою вже наявних або створенні нових образів предметів та явищ навколишнього світу. Причому визначальну роль у формуванні уяви особи відіграють її індивідуальні особливості, тому вважають, що уява має індивідуалізоване забарвлення.

Інтуїція – це певне передчуття, яке виникає поза зрозумілими особі процесами розумової діяльності. У психології інтуїцію визначають як вихід за межі звичних стереотипів, таких як логічний і послідовний пошук шляхів виконання завдань [9, с. 74]. Під час інтуїтивного пізнання людина керується несвідомим розумінням, несвідомим зчитуванням значної кількості інформації. Інтуїція не підпорядковується логічним схемам і звичайним алгоритмам вирішення питань. Водночас інтуїтивно знайдений результат може пояснюватися наявністю досвіду, знань, є підсумком певної розумової діяльності. За допомогою цього людина нібито раптово, несподівано, але цілком точно може передбачити подальший, за заданими обставинами, перебіг подій. Інтуїція іноді зумовлює так званий інсайт – раптове (спонтанне) осяяння, ясне розуміння сутності певного складного явища об'єктивної реальності, яке має персональну важливість для цієї особи. З огляду на це, інтуїція також може певною мірою впливати на межі усвідомлення особою характеру вчинюваного діяння, а отже, на його суб'єктивний елемент.

Потреби за своєю сутністю є своєрідним продуктом свідомості, який формується на підставі всіх зазначених вище її характеристик. Саме тому потреби визначають спрямованість особистості, що створює загальне психічне ставлення до будь-якого акту поведінки. Слушним видається твердження, згідно з яким потреби є саме тими факторами, які виконують роль спонуки та підтримки поведінкової активності, адже вони постійно виникають в особи в процесі взаємодії з іншими людьми та явищами навколишнього середовища.

Одночасно з потребами в людини формується загальне уявлення про способи їх задоволення, у зв'язку з чим вона вчиняє окремі діяння. Саме з потребами пов'язане психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що має значення під час встановлення суб'єктивної сторони складу злочину.

Самосвідомість. Свідома діяльність людської психіки не зводиться лише до сприйняття зовнішніх факторів навколишнього середовища та ставлення до них. У межах життєдіяльності особа спрямовує процеси психіки та сприйняття самої себе, власних рис і можливостей. Усвідомлення людиною самої себе набуло у психології статусу особливого феномену – самосвідомості. Тому основою розвитку свідомості є формування самосвідомості, яка дає змогу людині не лише відображати зовнішній світ, а й, виокремивши себе в ньому, пізнавати власний внутрішній світ, переживати його та певним чином формувати ставлення до себе. Тобто завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе «ізсередини», одночасно протиставляючи себе навколишньому світу й уявляючи себе його частиною.

Самооцінка визначає людину як особистість, становлення якої відбувається протягом усього життя, починаючи з народження. Самооцінка – це усвідомлення людиною власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів, яка складається в процесі пізнання людиною самої себе. Унаслідок цього в особи формується оцінка самої себе, яка може бути двох видів: адекватна (правильна самооцінка, за якої особа сприймає себе та інших такими, якими вони є насправді, і діє на основі наявних об'єктивних даних) і неадекватна – завищена (особа ідеалізує уявлення про себе, створює власний образ досконалої людини, є амбітною, владною, не сприймає відмов і заперечень) або занижена (формується комплекс неповноцінності, особа не має високих цілей і досягнень, залежна від думки інших, безініціативна). Отже, самооцінка, крім ідентифікації себе як особистості та визначення власного місця в соціумі, є важливим регулятором поведінки людини. З огляду на це, самооцінка як ознака свідомості загалом впливає на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, що визначається в межах встановлення суб'єктивної сторони злочину.

Самопізнання. Самооцінка особи формується на підставі самопізнання, а останнє відбувається через самооцінку, яку вже має особистість. Зазначене засвідчує тісну взаємодію цих процесів. Самопізнання тлумачать як вивчення особою власних психічних і фізичних особливостей, усвідомлення самої себе. Самопізнання – це невід'ємний компонент психічного життя

особи, що сприяє її повноцінному «функціонуванню». Отже, самопізнання як складовий елемент свідомості відіграє певну роль у формуванні психічного ставлення особи до вчинюваного діяння, а отже, впливає на визначення суб'єктивної сторони злочину загалом.

Таким чином, ознаки свідомості впливають на психічне ставлення особи до вчинюваного діяння та встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції. Зазначені вище ознаки свідомості позначаються на здатності й глибині усвідомлення особою власної діяльності, яка, зокрема, може виявлятися в можливості, вірогідності передбачення її результатів. Це має важливе значення і для кримінально-правового визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

Особливість психіки людини також полягає в тому, що вона не обмежується лише свідомістю. Крім свідомості, наявні й такі рівні психічної діяльності людини, як несвідоме, підсвідоме та надсвідоме.

Несвідомий психічний стан, на відміну від свідомого, означений нерелексивним способом психічного буття. Концепцію несвідомого сформулював у XVII–XVIII ст. Г. В. Лейбніц, далі розвинули Д. Гартліт, А. Шопенгауер. Увагу на цій проблемі акцентував також З. Фрейд. Несвідоме інтерпретують як сукупність психічних явищ, станів і дій, які знаходяться поза сферою розуму (до них належать сновидіння, стани гіпнозу, марення та дії в разі психічних захворювань, лунатизм, різні види інстинктів тощо).

У психології підсвідомість визначають як: особливі психічні процеси, що протікають у мозку людини, не контрольовані й не керовані її свідомістю; сукупність психічних явищ, станів і дій, яких немає у свідомості людини, оскільки вони перебувають поза межами розуму, не підзвітні їй, не підлягають контролю. Отже, підсвідомість – це своєрідний резервуар свідомості людини, де зберігається незатребувана інформація з власного досвіду, а також закладені можливості різних комбінацій цієї інформації; вона є основою репродуктивної діяльності, сприймає та зберігає все, що людина бачить, думає, відчуває.

Ще одним рівнем психічної діяльності особи є надсвідомість. Процеси надсвідомості стосуються майбутнього, тобто вони не зумовлені попереднім досвідом і не залежать від пам'яті особи, що створює певні психічні образи, породжує психічні стани тощо. Надсвідомі процеси реалізує «надсвідомість» у тому контексті, що їхній зміст і часові межі ширші за все те, що може вмістити свідомість: проходячи через свідомість окремими своїми ділянками, вони як ціле перебувають за її межами, над нею.

Зазначені рівні психічної діяльності особи зумовляють певний стан свідомості як психологічної конструкції, який одночасно буде нейтральним під час визначення суб'єктивного елементу в контексті кримінального права, оскільки особа в межах цих рівнів діє неусвідомлено. Такий стан психіки не можна вважати ознакою необережності під час учинення злочинів. Відмінність від необережної форми вини тут полягатиме в тому, що за умов несвідомого, підсвідомого й надсвідомого об'єктивно відсутня активність свідомості, а за необережності йдеться про так звану суб'єктивну відсутність активності свідомості, коли особа усвідомлює (має усвідомлювати), що необхідно діяти певним чином, однак не робить цього.

Другим елементом структури суб'єктивної сторони злочину є воля, тобто психічний процес, зумовлений потребою впливу на навколишнє середовище, що виникає в людини під впливом свідомості. Воля в цьому контексті визначає також спосіб і характер дій, учиняючи які, особа прагне досягти результату. Ідеться про такі бажання, прагнення, потреби, які втілюються в дії для їх реалізації. У психологічній науці поняття волі визначають по-різному. Так, на думку І. М. Сеченова, воля – це діяльнісний вияв розуму й морального почуття, що керує певними рухами. Воля є психічним процесом, який спонукає особу до практичної реалізації того, що є виявом її усвідомленого інтелектуального (розумового) процесу. Основною одиницею вольової діяльності особи є, власне, вольове діяння. Зазначеному діянню (акту діяльності) притаманні такі риси: вияв зусиль для здійснення вольового діяння; наявність чіткого плану поведінкового діяння; посиленна увага до такого діяння.

Висновки. Таким чином, основою кримінально-правового розуміння сутності елементів структури суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції є саме психологічне визначення змісту свідомості та волі, а також їхні складових. Свідомість і воля як основні елементи структури суб'єктивної сторони злочину є змістом психологічних ознак суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції. Це зумовлює необхідність використання розглянутих вище психологічних понять у межах встановлення суб'єктивної сторони злочину як фактичної конструкції з метою визначення суб'єктивної сторони складу злочину як юридичної конструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вереша Р. В. Значення психологічних основ суб'єктивної сторони складу злочину / Р. В. Вереша // Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри : зб. тез II Міжнар. наук.-практ. конф. (Кропивницький, 7–8 квіт. 2017 р.). – Кропивницький : КОД, 2017. – С. 311–313.
2. Коновалова В. О. Юридична психологія [Електронний ресурс] : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків : Право, 2008. – 240 с. – Режим доступу: http://diplomvkarmene.org.ua/media/diplom/files/pages/0289096_246C3_konovanova_v_o_shepitko_v_yu_yuridichna_psihologiya.pdf. – Назва з екрана.
3. Верина Г. В. Психологическое содержание преступлений против собственности [Электронный ресурс] / Г. В. Верина // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 4. – С. 124–129. – (Серія «Юриспруденція»). – Режим доступу: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc2/juspradenc2.pdf>. – Загл. с екрана.
4. Егоров С. Н. Теоретические основы криминалистического исследования закономерностей отражения субъективной стороны преступления : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. Н. Егоров. – Ижевск, 2004. – 237 с.
5. Маслова Е. Б. Сознание и бессознательное: сходство и различие [Электронный ресурс] / Е. Б. Маслова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2002. – № 1. – С. 313–330. – (Серія «Социальные науки»). – Режим доступу: [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1\(2\)/37.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/37.pdf). – Загл. с екрана.
6. Мацко Л. А. Основи психології та педагогіки [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Л. А. Мацко, М. Д. Прищак, В. Г. Годлевська. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 163 с. – Режим доступу: <https://posibnyky.vntu.edu.ua/pdf/000660.pdf>. – Назва з екрана.
7. Загальна психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / [О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова та ін.]. Київ : Центр учб. літ., 2012. – 296 с. – Режим доступу: [http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF%5B%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya_Navchal\(BookSee.org\).pdf](http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF%5B%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya_Navchal(BookSee.org).pdf). – Назва з екрана.
8. Максименко С. Д. Загальна психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 272 с. – Режим доступу: <https://subject.com.ua/pdf/354.pdf>. – Назва з екрана.
9. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – Київ : Вища шк., 1982. – 216 с.
10. Варій М. Й. Психологія [Електронний ресурс] : навч. посіб. / М. Й. Варій. – 2-ге вид. – Київ : Центр учб. літ., 2009. – 288 с. – Режим доступу: http://ipk.edu.ua/krugli_stoli/materials/Variy%20Psixo.pdf. – Назва з екрана.

REFERENCES

1. Veresha, R.V. (2017). Znachennia psikhologichnykh osnov subiektyvnoi storony skladu zlochynu [The value of the psychological foundations of the subjective part of the crime]. *Naukovi poshuky u III tysiacholitti: sotsialnyi, pravovyi, ekonomichniy ta humanitarnyi vymiry, Scientific searches in the 3rd millennium: social, legal, economic and humanitarian dimensions*: Proceedings of the 2 International Scientific and Practical Conference. (pp. 311-313). Kropyvnytskyi: KOD [in Ukrainian].
2. Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]* (2nd ed., rev.). Kharkiv: Pravo. Retrieved from http://diplomvkarmane.org.ua/media/diplom/files/pages/0289096_246C3_konovalova_v_o_shepitko_v_yu_yuridichna_psihologiya.pdf [in Ukrainian].
3. Verina, G.V. (2012). Psihologicheskoe sodержanie prestuplenii protiv sobstvennosti [Psychological content of crimes against property]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu, Scientific Journal of International Humanitarian University*, 4, 124-129. Retrieved from <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc2/juspradenc2.pdf> [in Russian].
4. Egorov, S.N. (2004). Teoreticheskie osnovy kriminalisticheskogo issledovaniia zakonomernostei otrajeniia subiektyvnoi storony prestupleniia [Theoretical foundations of forensic investigation of patterns of reflection of the subjective side of the crime]. *Candidate's thesis*. Ijevsk [in Russian].
5. Maslov, E.B. (2002). Soznanie i bessoznatelnoe: shodstvo i razlichie [Consciousness and the unconscious: similarities and differences]. *Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*, 1, 313-330. Retrieved from [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1\(2\)/37.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0201_West_soc_2002_1(2)/37.pdf) [in Russian].
6. Matsko, L.A., Pryshchak, M.D., & Hodlevska, V.H. (2009). *Osnovy psykholohii ta pedahohiky [Fundamentals of psychology and pedagogy]*. Vinnytsia: VNTU. Retrieved from <https://posibnyky.vntu.edu.ua/pdf/000660.pdf> [in Ukrainian].
7. Serhienko, O.P., Stoliarchuk, O.A., & Kokhanova, O.P. (et al.). (2012). *Zahalna psykholohiia [General Psychology]*. Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from [http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF/%5BSerg%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya_Navchal\(BookSee.org\).pdf](http://flightcollege.com.ua/library/8%20%D0%A4%D0%98%D0%9B%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%AF/%5BSerg%D1%94%D1%94nkova_O.P.%5D_Zagalna_psiholog%D1%96ya_Navchal(BookSee.org).pdf) [in Ukrainian].
8. Maksymenko, S.D. (2008). *Zahalna psykholohiia [General Psychology]* (3rd ed., rev.). Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from <https://subject.com.ua/pdf/354.pdf> [in Ukrainian].
9. Voitka, V.I. (Ed.). (1982). *Psykholohichniy slovnyk [Psychological dictionary]*. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].
10. Varii, M.Y. (2009). *Psykholohiia [Psychology]* (2nd ed.). Kyiv: Tsentr uchb. lit. Retrieved from http://ipk.edu.ua/krugli_stoli/materials/Varii%20Psixo.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 30.04.2018

Veresha R. – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Synergetics of the Subjective Element of a Crime

In the structure of the subjective part of the crime, the legal features of the subjective part of the crime are determined. That is, the subjective part of the crime is such an actual design, without which it is impossible to establish a legal structure – the subjective part of the crime. The subjective aspect of the crime is rather difficult to actually establish. The latter becomes possible only through the establishment of psychological features of the structure of the subjective part of the crime, which also determines the internal (mental) attitude of the person to the criminal offense committed, which determines the content of the subjective part of the crime in each particular case. The combination of features characterizing the psychological activity of the perpetrator is one of the elements of the crime, namely its subjective aspect. It is through such interrelated and interrelated legal features, such as fault, motive, purpose of crime and emotional state of the subject, one can reveal the content of the subjective part of the crime. At the same time, these signs are determined by separate psychological phenomena, which form the structure of the subjective side of the crime. The subjective aspect of the crime is directly dependent on the psychological and psychological characteristics of the person who committed the crime. In particular, to control their own behavior, to adhere to moral and ethical norms and rules of conduct, only an individual with a certain level of intellectual-volitional ability can adequately perceive the outside world.

Keywords: consciousness; awareness; foresight; guilt; mental condition; thought; intellect; will.